

УДК 343.985

Т. П. МАТЮШКОВА,

кандидат юридичних наук,
доцент кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії
навчально-наукового інституту підготовки фахівців
для підрозділів слідства та дізнання
Харківського національного університету внутрішніх справ

БАР'ЄРИ СПІЛКУВАННЯ В ТАКТИЦІ ДОПИТУ: ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ВИНИКНЕННЯ ТА ПРИЙОМИ ПОДОЛАННЯ

Визначено сутність, види та особливості виникнення психологічних бар'єрів спілкування при проведенні допиту, їх вплив на ефективність допиту. Сформульовано рекомендації щодо прийомів подолання бар'єрів спілкування.

Більшість науковців (В. К. Весельський, А. В. Дулов, В. С. Комарков, В. О. Коновалова, В. Г. Лукашевич, А. В. Парфентьев, Д. А. Поліщук, М. І. Порубов, А. А. Протасевич, О. Р. Ратінов, М. В. Салтєвський, В. Ю. Шепітько тощо) обґрунтовано визначають допит як процес інформаційної та психологічної взаємодії слідчого з допитуваним. Зазначена взаємодія полягає в керованому слідчим спілкуванні, застосування тактичних прийомів під час якого дозволяє досягти головної мети цієї вербальної слідчої дії – отримання від допитуваного повної та правдивої інформації, що сприяє встановленню істини у справі. Необхідною передумовою отримання показань є психологічний контакт, встановлення якого в ході спілкування визначається обопільною готовністю слідчого й допитуваного сприймати та розуміти одне одного й обмінюватись інформацією [1, с. 159; 2, с. 358–359].

У криміналістичній літературі значна увагу приділено різним аспектам спілкування під час допиту, зокрема, психологічним основам тактичних прийомів, ситуаційності допиту окремих категорій осіб, психологічні особливості яких обумовлені віком, статтю, процесуальним статусом, психічними властивостями особистості тощо. Водночас належним чином не досліджено проблеми виникнення й подолання бар'єрів спілкування, їх вплив на ефективність допиту, що й зумовило вибір теми даного дослідження. **Метою** статті є визначення сутності, видів психологічних бар'єрів, що можуть виникнути під час проведення допиту, їх впливу на ефективність допиту та формулювання рекомендацій щодо прийомів їх подолання.

Психологічним бар'єром вважають неадекватну модель сприйняття проблемної ситуації та неадекватно сформовану установку (мотив) відносно себе та своїх можливостей [1, с. 77–78]. За

даними психологів, до формування бар'єрів спілкування призводять такі особливості сприйняття та оцінки однією людиною іншої, як належність до певної соціальної, вікової, професійної групи, наявність стереотипів, рівня індивідуальної культури спілкування, сформованість особистості суб'єктів спілкування. Останнє передбачає цілісність якостей та особливостей людини в таких психічних явищах, як: 1) психічні процеси (відчуття, сприйняття, мислення, пам'ять тощо); 2) психічні стани (бадьорість, пасивність, настрій тощо); 3) психічні якості особистості (характер, темперамент тощо) [3, с. 52–53]. Аналіз судової і слідчої практики дає змогу стверджувати, що виникнення бар'єрів спілкування під час допиту обумовлене також різницею у статусі, віці, статі слідчого й допитуваного. Урахування слідчим особливостей відчуття, сприйняття, мислення, пам'яті, характеру, темпераменту, віку, статусу, психічного стану допитуваного тощо запобігатиме, перш за все, виникненню бар'єрів спілкування.

При першому контакті виникає, як правило, **естетичний** бар'єр. Перше враження про людину складається, зазвичай, за її зовнішнім виглядом, манерою поведінки, стилем одягу [4, с. 10–11], зовнішньою привабливістю [5, с. 46–52]. Водночас на позитивне сприйняття й оцінку людини впливають особливості сприйняття тих чи інших елементів зовнішності. У фізіогноміці – науці про розпізнавання рис та особливостей характеру за зовнішнім виглядом – до найбільш значущих рис, що вирізняють людину серед інших і визначають її характер, відносять зріст, колір очей і волосся, а також особливості міміки (виразу очей і обличчя), риси обличчя тощо. За даними психологів, фізично привабливі люди мають переваги при соціальній взаємодії. Така реакція оточуючих є автоматичною та

свідчить про так званий гало-ефект – коли одна позитивна характерна риса (у даному випадку фізична привабливість) виходить на перший план і приховує тим самим усі інші якості людини. Оточуючі автоматично наділяють фізично привабливих людей талантом, добротою, розумом, чесністю [6, с. 162]. Вважаємо, що на оцінку допитуваним зовнішнього вигляду слідчого, безумовно, впливатимуть й обрані слідчим місце та обстановка допиту. Звичайно, зріст, колір очей, риси обличчя тощо більшість слідчих змінювати не може, але контролювати вираз очей та обличчя, слідкувати за статурою, чистотою та акуратністю власного одягу, робочого місця й кабінету цілком йому під силу. Таким чином, зовнішній вигляд, манера поведінки, стиль одягу, зовнішня привабливість суб'єкта спілкування тощо є достатньо інформативними факторами, що запобігають виникненню чи впливають на подолання естетичного бар'єра спілкування.

Другий бар'єр, що може виникнути при спілкуванні, – *інтелектуальний*, бо хоча «убраного вітають, розумного проводжають». Під інтелектом розуміють узагальнену здатність до навчання, комплексного абстрактного мислення, адаптації в складних умовах, встановлення причинно-наслідкових зв'язків тощо [3, с. 78]. Факторами, які впливають на виникнення інтелектуального бар'єру спілкування, є:

1. Тип інтелекту. У психологічній літературі визначені такі типи інтелекту: *вербальний (теоретичний)* – здатність оперувати словами, символами, числами, ідеями, логічними доводами; *механічний (практичний)* – здатність сприймати й розуміти зв'язки фізичних сил та елементів у практичних ситуаціях, швидко засвоювати принципи машинних операцій; *соціальний (емоційний)* – здатність розуміти стани інших людей і передбачати розвиток будь-яких соціальних ситуацій [4, с. 15; 7, с. 28–29]. У кожної людини по-різному розвинуті кожний із зазначених типів інтелекту. Соціальний інтелект, рівень розвитку якого, на відміну від інших типів інтелекту, можна підвищувати за допомогою спеціальних тренінгів і програм [7, с. 30], знаходить свій вияв у почутті такту, в умінні здобути прихильність інших і створити благодатну атмосферу у стосунках із ними. За родом своєї діяльності слідчий постійно контактує з великою кількістю людей, більшість з яких для нього не знайомі. Саме тому ефективність спілкування слідчого з допитуваним залежатиме й від уміння слідчого розуміти потреби та індивідуальні особливості допитуваного, обирати

найбільш дієві форми спілкування з ним у міжособистісних ситуаціях тощо.

2. Швидкість інтелектуальних процесів осіб, що спілкуються [4, с. 16]. Виникнення інтелектуального бар'єра може бути обумовлене й різною швидкістю інтелектуальних процесів у осіб, що спілкуються. Тому слідчому треба бути терплячим і враховувати, що деякі люди мислять повільно і, відповідно, потребують значно більшого часу на вирішення завдань (обдумування питань), сформульованих слідчим. З урахуванням ситуації допиту зазначена обставина може бути використана слідчим і з протилежною метою – прискорення темпу допиту дезорієнтує допитуваного, не дає йому можливості сконцентруватись на правдоподібному викладенні неправдивих свідчень, що дозволяє слідчому вчасно викрити неправду чи запобігти їй.

3. Швидкість розмови осіб, що спілкуються, впливатиме на виникнення бар'єра взаєморозуміння, *по-перше*, за умови вимовляння більше 2,5 слів за секунду в розмові зі співбесідником, який розмовляє повільно, або, *по-друге*, при надто уповільненій розмові зі співбесідником, який висловлюється в достатньо швидкому темпі [4, с. 17]. Зазначене вище дозволяє рекомендувати слідчому напрацьовувати та використовувати рівномірний середній темп розмови. Водночас із метою психологічного впливу на допитуваного вважаємо за можливе рекомендувати до використання слідчим у відповідній ситуації допиту прискореного чи (та) уповільненого темпів мовлення.

Під час спілкування слідчого з допитуваним, навіть за умови подолання естетичного та інтелектуального, може виникнути також *мотиваційний* бар'єр [4, с. 17] – коли допитуваного не зацікавили доводи слідчого як такі, що не стосуються його особистісних потреб, не викликають мотиву розуміти. Подолання зазначеного бар'єра спілкування можливе за умови ретельної підготовки слідчого до допиту. Зокрема, важливим є повне вивчення демографічних, соматичних, психологічних, соціальних та інших даних про особу допитуваного [8, с. 48–59], врахування особливостей його психічного стану в передкримінальній, кримінальній та післякримінальній ситуаціях [9; 10, с. 101–134]. Дотримання зазначених рекомендацій, на наш погляд, дозволить слідчому оптимізувати хід спілкування з допитуваним, подолати мотиваційний бар'єр спілкування й отримати від допитуваного розгорнуті та щирі свідчення.

Слід зауважити, що не лише відсутність мотивації, але й її надмір може перешкоджати взаєморозумінню. Так, підвищення сили мотивації (бажання бути зрозумілим іншими, якнайліпше розповісти все відоме, викласти своє алібі тощо) спочатку сприятиме підвищенню ефективності допиту. Але подальше зростання рівня мотивації викликає неконтрольоване хвилювання, плутанину думок, незрозуміле мовлення та, як наслідок, неминуче призводить до спаду ефективності допиту. У такій ситуації доцільно використовувати прийоми відволікання уваги та бесіди на нейтральні теми [10, с. 146]. Таким чином, підвищення слідчим сили мотивації з метою спонукати допитуваного дати повні та достовірні показання вимагає від нього постійного моніторингу ситуації допиту і вчасного застосування тактичних прийомів, що дозволяють контролювати рівень мотивації допитуваного.

Проблема подолання наступного бар'єра спілкування – **морального** – є найбільш складною для вирішення. У більшості випадків свої аморальні установки та непорядні вчинки особа обґрунтовує, наприклад, принциповою позицією, або постійно виправдовує себе з посиленням на зовнішні обставини, слабкості, помилки, заздрість оточуючих, або використовує прийом обеззброюючого визнання у підлості тощо [4, с. 20]. Викриття слідчим неправди неминуче призведе до конфліктної ситуації допиту, у зв'язку з чим спочатку слід дозволити допитуваному повністю викласти свою версію, після чого пред'явити докази, поступово відокремлюючи зміст від форми, переконуючи допитуваного дати повні, достовірні показання. У психологічній літературі доведено, що переконання матиме більший успіх у ситуації, коли під час звернення висловлена його причина [6, с. 17], причому її важливість чи обґрунтованість не мають значення, достатньо, аби в реченні містилась вказівка «тому що». Виходячи з наукових розробок психологів підвищенню ефективності прийому переконання сприятиме, наприклад, така форма його викладення слідчим, як «Треба розповісти все, що Вам відомо, **тому що** ця інформація важлива для встановлення істини у справі» або «Треба розповісти все, що Вам відомо, **тому що** інакше злочинець уникне відповідальності за вчинене».

Застосування при допиті прийому переконання доцільно й у ситуації, коли допитуваний перебуває в стресовому стані [8, с. 88–89], тим більше що саме з особливим емоційним станом психологи пов'язують виникнення наступного

бар'єру спілкування – **емоційного**, необхідність усунення якого існує вже на початковій стадії допиту [11, с. 63]. Емоціями є особисте ставлення людини до дійсності як переживання, що виникають під впливом внутрішніх і зовнішніх подразників. Розрізняють позитивні й негативні емоції, а також емоції-настрої, емоції-афекти, емоції-почуття [12, с. 70–72]. За даними психологів, неприємні емоції (гнів, озлобленість) послаблюють здатність сприймати й правильно оцінювати навіть достатньо значущі й ґрунтовні аргументи, а крайній ступінь позитивних емоцій (так звана ейфорія) знижує критичність особи [4, с. 23–25]. У зв'язку з цим перед слідчим постає завдання застосувати відповідні засоби тактико-психологічного впливу з метою нейтралізації чи корегування негативного емоційного стану або ейфорії позитивних емоцій допитуваного. Слідчому також доцільно критично осмислювати все, виказане допитуваним під дією негативних емоцій, відокремлюючи справжні цінності від ситуативних коливань настрою, та контролювати власні емоції.

Таким чином, вважаємо, що подолати чи запобігти виникненню бар'єрів спілкування допоможуть наступні тактичні правила і прийоми:

1) щодо естетичного бар'єра – ретельне контролювання слідчим виразу очей та обличчя, статури, чистоти та охайності власного одягу, робочого місця й кабінету в цілому;

2) щодо інтелектуального бар'єра – підвищення слідчим рівня розвитку соціального інтелекту з метою розуміння потреб та індивідуальних особливостей допитуваного, обрання найбільш дієвих форм спілкування з ним у міжособистісних ситуаціях; врахування швидкості інтелектуальних процесів допитуваного під час обрання темпу допиту; використання рівномірного середнього темпу розмови у більшості випадків, а також прискорювати чи (та) уповільнювати його з метою психологічного впливу на допитуваного;

3) щодо мотиваційного бар'єра – вивчення демографічних, соматичних, психологічних, соціальних та інших даних про особистість допитуваного; врахування особливостей його психічного стану в передкримінальній, кримінальній та післякримінальній ситуаціях; контролювання рівня мотивації допитуваного;

4) щодо морального бар'єра – допущення повного викладення допитуваним своєї версії з подальшим її спростуванням шляхом пред'явлення доказів, поступового відокремлення змісту від форми; переконання допитуваного дати повні, достовірні показання з висловленням

причини необхідності її зміни;

5) щодо емоційного бар'єра – критичний аналіз показань допитуваного, даних під дією негативних емоцій, відокремлення справжніх цінностей від ситуативних коливань настрою; контролювання слідчим власних емоцій тощо.

Резюмуючи викладене, слід відзначити наступне: 1) при спілкуванні під час допиту між слідчим і допитуваним можуть виникнути естетичний, інтелектуальний, мотиваційний, моральний чи емоційний бар'єри; 2) визначені психологічні бар'єри спілкування не є абсолютними, такими, що виникають завжди. Навпаки, вірогідність їх утворення залежить і від ситуацій, що виникають під час проведення допиту, й від особистісних властивостей конкретних суб'єктів спілкування; 3) подолання бар'єрів спілкування пов'язане з дотриманням

слідчим правил підготовки до допиту, застосуванням різноманітних тактико-психологічних прийомів безпосередньо під час його проведення допиту, всебічною оцінкою отриманих результатів допиту; 4) естетичний, інтелектуальний, мотиваційний, моральний та емоційний бар'єри спілкування суттєво впливають на встановлення та підтримання психологічного контакту; 5) подолання зазначених бар'єрів спілкування сприятиме досягненню мети допиту – отриманню слідчим повної й правдивої інформації про обставини, що мають значення для встановлення істини у справі.

На наш погляд, обізнаність слідчого із можливими бар'єрами спілкування та прийомами їх подолання підвищить ефективність не лише допиту, але й інших вербальних слідчих дій.

Список використаної літератури

1. Лукашевич В. Г. Криминалистическая теория общения: постановка проблемы, методика исследования, перспективы использования : монография / В. Г. Лукашевич. – Киев : Изд-во Укр. акад. внутр. дел, 1993. – 194 с.
2. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник / М. В. Салтевський. – К. : Кондор, 2006. – 588 с.
3. Юридическая психология : учеб. для вузов / [В. Л. Васильев]. – 5-е изд., доп. и перераб. – СПб. : Питер, 2004. – 655 с.
4. Головаха Е. И. Психология человеческого взаимопонимания / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. – Киев : Политиздат Украины, 1989. – 189 с.
5. Гозман Л. Я. Психология эмоциональных отношений / Л. Я. Гозман. – М. : Наука, 1987. – 87 с.
6. Чалдини Р. Психология влияния / Р. Чалдини. – СПб. : Питер, 2008. – 288 с.
7. Куриленко В. Игры разума: 17 вопросов о наших интеллектуальных возможностях / В. Куриленко // Здоровье. – 2008. – № 11. – С. 28–35.
8. Матюшкова Т. П. Тактика допиту потерпілих-жінок від насильницьких злочинів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Т. П. Матюшкова. – Х., 2006. – 255 с.
9. Матюшкова Т. П. Психічні стани потерпілих-жінок від насильницьких злочинів як основа формування їхніх показань / Т. П. Матюшкова // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2007. – № 37. – С. 104–109.
10. Центров Е. Е. Криминалистическое учение о потерпевшем : монография / Е. Е. Центров. – М. : Изд-во МГУ, – 1988. – 160 с.
11. Усманов У. А. Тактика допроса на предварительном следствии : справочник / У. А. Усманов. – М. : ПРИОР, 2001. – 176 с.
12. Коновалова В. О. Юридична психологія : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько. – К. : Ін Юре, 2004. – 424 с.

Надійшла до редколегії 22.10.2010

МАТЮШКОВА Т. П. БАРЬЕРЫ ОБЩЕНИЯ В ТАКТИКЕ ДОПРОСА: НЕКОТОРЫЕ ОСОБЕННОСТИ И ПРИЕМЫ ПРЕОДОЛЕНИЯ

Определены сущность, виды и особенности возникновения психологических барьеров общения при допросе, их влияние на эффективность допроса. Сформулированы рекомендации по приемам преодоления барьеров общения.

MATIUSHKOVA T. COMMUNICATION BARRIERS IN TACTICS INTERROGATION: SOME PECULIARITIES AND METHODS OF THEIR OVERCOMING

Essence, forms and peculiarities of psychological and communication barriers in interrogation, their influence on the effectiveness of the interrogation are determined. Recommendations about methods of communication barriers overcoming are formulated.